

भारतीय संस्कृती

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

B109

भारतीय संस्कृती : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंती प्रिंटरी

द्वितीय आवृत्ती

मार्च, २०१२

किंमत

रुपये ३००/-

भारतीय संस्कृती

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

प्रस्तावना...

एका सामान्य माणसाने सामान्य जनांकरिता लिहिलेले हे पुस्तक आहे. या पुस्तकात पांडित्य नाही, विद्वत्ता नाही, शेकडो ग्रंथांतील आधार व संदर्भवचने वगैरे येथे काहीएक नाही. येते प्राच्यविद्या विशारदत्व नाही, गहन, गंभीर, गूढ आहे असे काहीएक नाही. या पुस्तकात एक विशिष्ट दृष्टी मात्र आहे. यात भारतीय संस्कृतीचा इतिहास नाही. कलाक्षेत्रात वा ज्ञानविज्ञानाच्या प्रांतात, व्यापारात वा राजकारणात आम्ही कसे पुढारलेले होतो, त्याची माहिती येथे नाही. चंद्रगुप्त व अशोक, कालिदास व तानसेन, आर्यभट्ट व भास्कराचार्य यांचे अभिनव इतिहास येथे नाहीत. भारतीय संस्कृतीच्या आत्म्याची येथे भेट आहे. तिच्या अंतरंगाचे येथे दर्शन आहे. भारतीय संस्कृतीच्या गाभाऱ्यात प्रवेश आहे.

‘भारतीय संस्कृती’ हा शब्दसमुच्चय आपण अनेकदा ऐकतो. ‘हे भारतीय संस्कृतीस शोभत नाही’, ‘हे भारतीय संस्कृतीस हानिकारक आहे’ वगैरे वाक्ये लेखांत व भाषणांत आपणास वाचावयास व ऐकावयास मिळतात. अशा वेळेस ‘भारतीय संस्कृती’ या शब्दांचा अर्थ काय असतो ? तेथे भारतीय संस्कृतीचा इतिहास अभिप्रेत नसतो; भारतीय संस्कृतीची जी एक विशेष दृष्टी, ती तेथे अभिप्रेत असते. ही दृष्टी कोणती ? भारतीय संस्कृतीची ही दृष्टी दाखविण्याचा येथे मी प्रयत्न केला आहे.

मी अनेक ठिकाणी व्याख्यानांतून व प्रवचनांतून या पुस्तकातील विचार मांडिले होते. पुष्कळ श्रोते मला म्हणत, ‘हे विचार तुम्ही लिहून का काढीत नाही ?’ त्यांच्या

समाधानासाठी हे लहान-मोठे निबंध लिहून काढले आहेत. भारतीय संस्कृतीच्या अनंत छटा येथे दाखविता येणे शक्य नव्हते. हे अर्धस्फुट दर्शन आहे.

या पुस्तकातील अनेक विचार मी दुसऱ्या थोरांपासून ऐकले आहेत. माझ्या हृदयातील जन्मजात भावना त्यामुळे विकसित झाल्या आहेत. वर्धाच्या सत्याग्रहाश्रमातील आचार्य पूज्य विनोबाजी यांचे अनेक मौल्यवान विचार या पुस्तकात आले आहेत. कर्म, ज्ञान, भक्ती, कर्मफलत्याग, अहिंसा वगैरे प्रकरणांत त्यांच्यापासून जे भक्तिप्रेमाने ऐकले, ते सारांशाने मी लिहिले आहे. अर्थात ते जे लिहिले आहे त्याबद्दल ते जबाबदार नाहीत. त्यांनी पेरलेली परंतु माझ्या बुद्धीत व हृदयात वाढलेली ही बीजे आहेत. त्यातील वेडेवाकडेपणा हा माझा आहे; त्यातील सत्यता त्या थोरांची आहे.

भारतीय संस्कृती हृदय व बुद्धी यांची पूजा करणारी आहे. उदार भावना व निर्मळ ज्ञान यांच्या योगाने जीवनास सुंदरता आणणारी ही संस्कृती आहे. ज्ञान-विज्ञानास हृदयाची जोड देऊन संसारात मधुरता पसरू पाहणारी ही संस्कृती आहे. भारतीय संस्कृती म्हणजे कर्म-ज्ञान-भक्तीचा जिवंत महिमा-शरीर, बुद्धी व हृदय यांना सतत सेवेत झिजविण्याचा महिमा.

भारतीय संस्कृती म्हणजे सहानुभूती, भारतीय संस्कृती म्हणजे विशालता, भारतीय संस्कृती म्हणजे सत्याचे प्रयोग. भारतीय संस्कृती म्हणजे स्थाणू न राहता सारखे ज्ञानाचा मागोवा घेत पुढे जाणे. जगात जे जे काही सुंदर, शिव व सत्य दिसेल ते ते घेऊन वाढणारी ही संस्कृती आहे. जगातील सारे ऋषीमहर्षी ती पूजिल. जगातील सर्व संतांना ती वंदील. जगातील सर्व धर्मस्थापकांना ती आदरील. मोठेपणा कोठेही दिसो, भारतीय संस्कृती त्याची पूजा करील, आदराने व आनंदाने त्याचा संग्रह करील.

भारतीय संस्कृती संग्राहक आहे. ती सर्वांना जवळ घेणारी आहे. 'सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ।' असे म्हणणारी ती आहे. संकुचितपणाचे वावडे असणारी ही संस्कृती आहे. आणि म्हणूनच भारतीय संस्कृती म्हणताच माझे हात जोडले जातात. भारतीय संस्कृती म्हणताच सागर व अंबर या दोन महान वस्तू माझ्या डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. प्रकाश व कमळ या दोन दिव्य वस्तू डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. त्याग, संयम, वैराग्य, सेवा, प्रेम, ज्ञान, विवेक

या गोष्टी आठवतात. भारतीय संस्कृती म्हणजे सान्तातून अनन्ताकडे जाणे, अंधारातून प्रकाशाकडे जाणे, भेदातून अभेदाकडे जाणे, चिखलातून कमळाकडे जाणे, विरोधातून विकासाकडे जाणे, विकारातून विवेकाकडे जाणे, गोंधळातून व्यवस्थेकडे जाणे, आरडाओरडीतून संगीताकडे जाणे. भारतीय संस्कृती म्हणजे मेळ. सर्व धर्मांचा मेळ, सर्व जातींचा मेळ, सर्व ज्ञानविज्ञानांचा मेळ, सर्व काळांचा मेळ अशा प्रकारचा महान मेळ निर्माण करू पाहणारी, सर्व मानवजातीचा मेळा मांगल्याकडे घेऊन जाऊ पाहणारी, अशी जी थोर संस्कृती तिचाच लहानसा - निदान मानसिक तरी - उपासक मला जन्मोजन्मी होऊ दे. दुसरी कोणतीही इच्छा मला नाही.

कृष्णाष्टमी १८५९

२९ ऑगस्ट १९३७

- पां. स. साने

अनुक्रमणिका

१.	अद्वैताचे अधिष्ठान	११
२.	अद्वैताचा साक्षात्कार	२०
३.	बुद्धीचा महिमा	२९
४.	प्रयोग करणारे ऋषी	३९
५.	वर्ण	५०
६.	कर्म	५७
७.	भक्ती	६९
८.	ज्ञान	८४
९.	संयम	९१
१०.	कर्मफलत्याग	१००
११.	गुरू-शिष्य	१११
१२.	चार पुरुषार्थ	१२१
१३.	चार आश्रम	१४९
१४.	स्त्री-स्वरूप	१६९
१५.	मानवेतर सृष्टीशी प्रेमाचे संबंध	१८१
१६.	अहिंसा	१९४
१७.	बालोपासना	२१६
१८.	ध्येयांची पराकाष्ठा	२३०
१९.	अवतार - कल्पना	२४०
२०.	मूर्तिपूजा	२४८
२१.	प्रतीके	२५९
२२.	श्रीकृष्ण व त्याची मुरली	२७६
२३.	मृत्यूचे काव्य	२८६
■	परिशिष्ट	२९७
■	उपसंहार	३०३

अद्वैताचे अधिष्ठान

भारतीय संस्कृतीत सर्वत्र अद्वैताचा आवाज घुमून राहिला आहे. भारतीय संस्कृतीला अद्वैताचा मंगल वास येत आहे. हिंदुस्थानच्या उत्तरेस ज्याप्रमाणे उत्तुंग गौरीशंकर शिखर उभे आहे, त्याचप्रमाणे येथील संस्कृतीच्या पाठीशीही उत्तुंग व भव्य असे अद्वैतदर्शन आहे. कैलासावर बसून ज्ञानमय भगवान शंकर अद्वैताचा डमरू अनादि कालापासून वाजवीत आहेत. शिवाजवळ शक्ती असणार. सत्याजवळच सामर्थ्य असणार. प्रेमाजवळच पराक्रम असणार. अद्वैत म्हणजे शिवत्व. अद्वैत म्हणजे निर्भयता. या संसारात अद्वैताचा संदेशच सुखसागर निर्मू शकेल.

भारतीय ऋषींनी ही महान वस्तू ओळखली. अद्वैताचा मंत्र त्यांनी जगाला दिला. या मंत्राइतका पवित्र मंत्र दुसरा कोणताही नाही. जगात दुजाभाव असणे म्हणजे दुःख असणे व समभाव म्हणजे सुख असणे. सुखासाठी धडपडणाऱ्या मानवाने अद्वैताची कास धरल्याशिवाय तरणोपाय नाही.

ऋषी कळकळीने सांगत आहेत की, ज्याच्या ज्याच्याबद्दल तुला दुजाभाव वाटत असेल, त्याच्या त्याच्याजवळ जाऊन त्याला प्रेमाने मिठी मार.

‘सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सहवीर्यं करवावहै ।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्ति : शान्ति : शान्ति : ॥’

या थोर मंत्राचा खोल अर्थ काय ? हा मंत्र आपण एके ठिकाणीच म्हणावयाचा नाही. हा मंत्र सर्वत्र उच्चारवायाचा आहे व तदनुरूप वागायचे आहे. केवळ गुरू-शिष्यापुरता हा मंत्र नाही. ब्राह्मणांना ब्राह्मणेतरांबद्दल व ब्राह्मणेतरांना ब्राह्मणांबद्दल दुजाभाव वाटत आहे का ? येऊ देत ते एके ठिकाणी व म्हणू देत हा मंत्र. स्पृश्य व अस्पृश्य परस्परांपासून दूर आहेत का? येऊ देत त्यांना जवळजवळ व उच्चारू देत हा मंत्र. हिंदू-मुसलमान परस्परांस पाण्यात पाहात आहेत का ? येऊ देत ते जवळ. हातात हात घेऊन उच्चारू देत हा मंत्र. गुजरातेतील व महाराष्ट्रातील लोक एकमेकांचा द्वेष करीत आहेत का ? येऊ देत त्यांना जवळ व उच्चारू देत हा मंत्र.

ज्यांना एकमेकांबद्दल दुजाभाव वाटत नाही, त्यांच्यासाठी हा मंत्र नाही. दुजाभाव दूर करण्यासाठी हा मंत्र आहे. जगात सर्वत्र दिसून येणाऱ्या दुजाभावाचा अंधार दूर करण्यासाठी म्हणून ऋषीने हा महान दीप दिला आहे. हा दीप हातात घेऊन आपण पाहूया. आपले व्यवहार करूया. आनंद प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही.

अद्वैत म्हणजे माझ्यासारखाच दुसरा आहे ही भावना. समर्थानी सारे अद्वैत तत्त्वज्ञान माझ्या मते, एका ओवीत सांगून ठेवले आहे. अद्वैताचे प्रत्यक्ष व्यावहारिक स्वरूप त्यांनी त्यात शिकविले आहे.

‘आपणास चिमोटा घेतला । तेणें जीव कासावीस झाला ।

आपणावरून दुसऱ्याला । ओळखीत जावे ॥’

मला कोणी मारले, तर मला दुःख होते. मला अन्नपाणी मिळाले नाही, तर माझे प्राण कंठात येतात. माझा कोणी अपमान केला, तर मेल्याहून मेल्याप्रमाणे मला होते. मला ज्ञान मिळाले नाही, तर मला लाज वाटते. माझ्याप्रमाणेच दुसऱ्याला असे होत असेल. मला मन, बुद्धी, हृदय आहे. दुसऱ्यालाही असेल. माझी मान वर असावी, तशीच दुसऱ्याचीही असणे योग्य आहे. थोडक्यात, आपणास येणाऱ्या सुख-दुःखांच्या अनुभवांवरून दुसऱ्याच्या सुखदुःखांची कल्पना येणे, म्हणजेच एक प्रकारे अद्वैत.

मला ज्या गोष्टींनी दुःख होते, त्या गोष्टी दुसऱ्याच्या बाबतीत मी करणार नाही, हा त्यापासून मनाला बोध मिळतो. मला ज्या गोष्टींनी आनंद होतो, त्या दुसऱ्यालाही लाभाव्यात अशी मी खटपट करीन, असेही माझे अद्वैत मला सांगते. अद्वैत म्हणजे अमूर्त कल्पना नव्हे; अद्वैत म्हणजे प्रत्यक्ष व्यवहार. अद्वैत म्हणजे चर्चा नव्हे; अद्वैत म्हणजे अनुभूती.

ऋषी केवळ अद्वैताच्या कल्पनेत रमले नाहीत. सर्व जगाशी, सर्व चराचराशी ते एकरूप झाले. रुद्रसूक्त लिहिणारा ऋषी मानवांना काय काय लागेल त्याची काळजी वाहात आहे. सर्व मानवजातीच्या गरजा जणू त्याला स्वतःच्या वाटत आहेत. शरीराच्या, मनाच्या, बुद्धीच्या भुका तो अनुभवीत आहे.

‘घृतं च मे, मधुं च मे. गोधूमाश्च मे, सुखं च मे, शयनं च मे, ऱ्हीश्च मे, श्रीश्च मे, धीश्च मे, धिषणा च मे ।’

‘मला तूप हवे, मध हवा, गहू हवेत, सुख हवे, अंथरूण-पांघरूण हवे, विनय हवा, संपत्ती हवी, बुद्धी हवी, धारणा हवी, मला सारे हवे.’

तो ऋषी स्वतःसाठी हे मागत नाही. तो जगदाकार झाला आहे. आजूबाजूच्या सर्व मानवांचा तो विचार करीत आहे. या मानवांना या सर्व गोष्टी केव्हा मिळतील अशी तगमग त्याला लागली आहे. पोटभर खायला, अंगभर ल्यायला या सर्व भावाबहिर्णीना केव्हा मिळेल, या सर्वांना ज्ञानाचा प्रकाश केव्हा मिळेल, या सर्वांना सुखसमाधान कसे लाभेल, याची चिंता त्या महर्षीला लागूनच राहिली आहे.

समर्थाचेसुद्धा असे एक मागणे आहे. राष्ट्राला जे जे पाहिजे त्याची भिक्षा प्रभूजवळ त्यांनी त्या स्तोत्रात मागितली आहे; त्याला ‘पावनभिक्षा’ असे सुंदर नाव दिले आहे. विद्या दे, संगीत दे, गायन दे. साऱ्या हृद्य व मंगल वस्तू त्यांनी मागितल्या आहेत.

रुद्रसूक्तातील कवी समाजाच्या गरजा सांगत आहे व गरजा पुरविणाऱ्यांना तो वंदन करीत आहे. त्या ऋषीला अमंगल व अशुची कोठेही इवलीसुद्धा दिसत नाही.

‘चर्मकारेभ्यो नमो, रथकारेभ्यो नमो, कुलालेभ्यो नमो ।’

‘अरे चांभारा, तुला नमस्कार; अरे सुतारा, तुला नमस्कार; अरे कुंभारा, तुला नमस्कार !’

समाजपुरुषाची कर्ममय पूजा करणारे हे सारे श्रमजीवी त्या थोर ऋषीला वंद्य वाटत आहेत. तो चांभाराला अस्पृश्य मानीत नाही, कुंभाराला तुच्छ लेखीत नाही,